
प्रकरण पहिले

देवदासी जीवन स्वरूप व समस्या
=====

प्रकरण पहिले

देवदासी जीवन स्वल्प व समस्या
=====

देवदासी प्रथा ही आपल्या देशातील पारंपरिक पध्दतीने चालत आलेली एक जुनी धार्मिक प्रथा आहे. बौध्द वाद्.मयातही देवदासी हा शब्द आढळतो. ^१ पाचव्या शतकामध्ये बुध्द घोषाने हा शब्द वापरला आहे. जिच्या अंगात देव आहे अशा "देवदासी" ला बुध्द प्रश्न विचारत नाही असा उल्लेख त्यांच्या लेखनात आहे. परंतु आज आपण ज्या अर्थाने हा शब्द वापरतो त्याच अर्थाने तो बौध्द वाद्.मयात आला असेल असे वाटत नाही.

१३५१ मध्ये भारताला भेट दिलेल्या अरेबियातील दोन मुस्लिम प्रवाशांनी भारतातील वेश्यांना "देवदासी" म्हटले आहे. ते म्हणतात, एखाद्या स्त्रीने मूल होण्यासाठी नवस केला अस्ता आणि तिला सुंदर मुलगी झाली तर ती तिला "बोंड" या नावाने ओळखल्या जाणा-या मूर्तीकडे नेते आणि तेथेच तिला सोडून देते. ही मुलगी वयात आल्यावर एखाद्या सार्वजनिक जागी खोली करते. दारावर पडदा सोडते. तेथून जाणा-या येणा-यांचो मग ते हिंदू असोत किंवा अन्य कोणत्याही पंथाचे असोत, वाट पहात बसते. कांही ठराविक किंमतीला ती स्वतःला देऊ करते. जमलेली रक्कम मूर्तीच्या पुजा-याला देते.

धारवाड (कर्नाटक) विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक डॉ.एस्.एस्. शेट्टर यांनीही देवदासीचा अभ्यास केला आहे. ते म्हणतात, "देवदासी" प्रथा नेमकी कधी सुरु झाली याचे उत्तर अद्याप मिळालेले नाही. पण गेली

दोन हजार वर्षे ही प्रथा वेगवेगळ्या स्वस्मात अस्तित्वात आहे. मत्स्य-पुराण, विष्णूपुराण व कौटिल्याचे अर्थशास्त्र यामध्ये देवदासीचा उल्लेख आढळतो. देवदासी हा शब्द प्रथम कौटिल्यानेच आपल्या अर्थशास्त्रात समाविष्ट केला." २

निरनिराळ्या ठिकाणाच्या विशिष्ट पध्दतीनुसार देवदासीत कांही प्रकार आढळतात. किंबहुना त्या त्यांच्यातील जातीच असतात. देवळी, मंगेशी, गणिका, मुरळी, नर्तकी, जोगतीण, बसवी, भावीण, मायळा, दुर्गाळा, घामळा, क्लावंतीण, असे ते प्रकार आहेत. या सर्वच देवदासींना केवळ परिस्थितीने वारांगनांचे जीवन जगावे लागते. धर्माच्या नावाखाली समाजाकडून त्यांचा भोग घेतला जातो, हा एक प्रकारचा सामाजिक भ्रष्टाचारच आहे. धर्माच्या नावाखाली चाललेली ही अनिती फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. तिचे शारीरिक संबंध म्हणजे देवासाठी केलेला स्वार्थत्याग अशी समजूत असते. यात सुद्धा जो कोणी मागणी करील त्याच्याशी कोणत्याही प्रकारचे बंधन न ठेवता प्रेमासाठी नव्हे तर देवीची आज्ञा म्हणून तो पुढे करील त्या पेशाचा स्वीकार करून शारीरिक संबंध करण्यात येई. ३

त्या त्या परिस्थितीत जगणा-या स्त्रिया या परिस्थितीने आगतिक आणि श्रद्धाळू असतात. त्यांच्या त्या श्रद्धेत भावुकताही सूप असते. ही श्रद्धा डोळस नसते. म्हणूनच अशा स्त्रिया परिस्थितीने फसत जाऊन धर्म परंपरेत गुंतत गेल्या. प्रत्यक्षा देवाशी नसेना का पण त्यांच्या प्रतिनिधी म्हणून त्यांच्या जवळ आसणा-या एखाद्या पुजा-याशी जरी आपला शारीरिक संबंध आला तरी आपण पवित्र होऊ, त्यामुळे आपणाला सद्गती मिळेल अशी भावणा देवदासी प्रथेच्या मुळाशी असावी. म्हणूनच धर्माच्या

नावाखाली चाललेली अनीती समाजात रूप दूरवर झत, पसरत गेली. या संधीचाफायदा समाजातील धनिक, ढोंगी लोकांनी घेतला. देवाच्या सेवेत रत असणा-या देवदासींना त्यांनी नकळत आपल्या सेवेत ओढायला सुखात केली, भोगायला सुखात केली असे समाजातील चित्र दिसते.

हिंदुस्थानात देवदासींची पध्दत मुंबई व संयुक्त प्रांत, कर्नाटक, मद्रास भावणकोर, तामिळनाडू, ओरिसा, गुजरात, आंध्रप्रदेश, गोवा, या राज्यात मुख्यतः आढळते. ही चाल प्रथम कोठे सुरु झाली, कॅव्हा सुरु झाली, कशी सुरु झाली याच्या मुळाशी वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणापैकी कोणते कारण होते की याही कारणपेक्षा अगदी वेगळ्या कारणामुळे ती अस्तित्वात आली या संबंधी विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही.

आपला मुंबई प्रांत, त्याच्या आसपासचा प्रदेश किंवा कर्नाटक, गोवा वगैरे राज्य यांच्या संबंधी प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. देवदासी मध्ये अनेक जाती व पोटजाती असून त्या पैकी प्रत्येकीचे वेगळे नाव वेगळा इतिहास आहे.

देवदासींची प्रथा केवळ कर्नाटक किंवा महाराष्ट्रापुरतीच मर्यादित नाही. ती ओरिसा, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, राजस्थान, तामिळनाडू, मद्रास व गोवा इ. प्रदेशांत तर आहेच पण "देवदासी" प्रथा युरोपातील बॅबीलॉनमध्ये असल्याचा उल्लेख सुद्धा आपणास सापडतो. आधुनिक काळात ही "देवदासी" प्रथा व नग्नपूजा उग्र स्वस्म धारण करताना दिसते. या मुळे संपूर्ण स्त्री मुक्तीचाच प्रश्न बिकट होऊन बसला आहे. परंतु या प्रश्नाची अभ्यासकांनी क्वचित दखल घेतल्याचे दिसून येते. ४

प्रामुख्यान महार, मांग, चांभार, डोर, तळवार, क्वालीगार, दासर, बेडर, कोळी, नाईक, धनगर, कुणबी, भंडारी, या मागासलेल्या जाती जमातीमध्ये मुलेमुली वाहण्याची प्रथा जास्त प्रमाणात आढळते. कारण अज्ञान अंधश्रद्धा, आर्थिक दारिद्र्य, शिवाय अन्य कौटुंबिक कारण ही असतात. सवर्णामधील अन्य जातीही या देवदासी प्रथेच्या बळी असतात, पण याच प्रमाण कमी असते. यत्नमाच्या यात्रेत सौंदत्तीला येणा-या भाविकांचे प्रमाण जर पाहिले तर त्यामध्ये ६० टक्के हे अस्पृश्य समाजातील लोक व ४० टक्के हे इतर जातीतले लोक असतात. असे प्रमाण आपल्याला पहावयास मिळते. ५

पण या देवदासीच्यामध्ये वर्गवारीसुद्धा करता येऊ शकते. पहिला वर्ग म्हणजे गाणे नाचणे, सारंगी तबला वाजविणे वगैरे क्लेश तरबेज असलेल्या व हाच आपला मुख्य श्रंदा असे समजणा-या, या क्लांत लोकांचा पहिल्या वर्गामध्ये समावेश करता येईल. देवळात किंवा कांही विशेष प्रसंगी श्रीमंत लोकांकडे गाण्यानाचण्याकरीता जाण्याची पध्दत यांच्यात परंपरागत चालत आलेली आहे. अतिशय उत्तम गाणा-या म्हणून प्रसिध्द असलेल्या पुष्कळ स्त्रिया या वर्गातल्या आहेत. त्यांच्यातील कांही स्त्रिया या एकाच पुरुषाशी संबंध ठेवून आपले आयुष्य सुस्थितीत घालवतात. गोव्यातील देवदासीमध्ये त्यांची संख्या फार मोठी आहे.

दुसरा वर्ग म्हणजे देवळातील निरनिराळ्या प्रकारची खालच्या दर्जाची कामे करणा-या स्त्रियांचा होय, देवळातील दिवाबत्ती, साप्सफाई, देवाच्या पालखीची व्यवस्था वगैरे कामे या वर्गाकडेच असतात. हे देवाचे वडिलोपार्जित सेवक असतात. हा वर्ग अशिक्षित आणि पुष्कळांसा मागासलेला

आहे. या लोकांची वस्ती थोडी गोव्यामध्ये व इतर राज्यामध्ये सुद्धा आढळून येते. पण सावंतवाडी संस्थान विशेषतः त्यातील खेडी आणि रत्नागिरी जिल्ह्यातील देवगड, मालवण, केंगुर्ले वगैरे तालुके येथेही बरीच आहे. रत्नागिरी आणि सावंतवाडी गॅझेटियरमध्ये यासंबंधी असे लिहिले आहे की, भावीण आणि देवळी ही सावंतवाडी व मालवण येथील सरदारांच्या स्त्री नोकरांची संतती आहे. त्यांची देवाशी लग्ने लावून त्यांना जमिनी इनाम देण्यात येत.

तिस-या वर्गातील स्त्रिया म्हणजे साजगी कुटुंबातील घरगुती कामा-करीता पिढीजात बध्द झालेले नोकर होत. या वर्गातील लोकांचा देवळाशी फारसा संबंध नसतो. ज्या कुटुंबात ही मंडळी कामे करतात त्यांच्या पूर्वजांनी त्यांच्या चरितार्थाकरीता कांही जमिनी दिलेल्या आहेत. या लोकांची वस्ती मुख्यतः महाराष्ट्र, कर्नाटक, सावंतवाडी, गोव्यात सुद्धा तुरळक आहे. ^६

या समाजामध्ये जन्माला येणा-या ज्या मुली आहेत त्या मुलींचा विवाह त्यांच्या बालपणीच म्हणजे वयाच्या १२ व्या किंवा १३ व्या वर्षी केला जातो. त्याला शोसविधी असे म्हटले जाते. देवीच्या देवळापुढे मांडव उभारला जातो, त्यावर पालवी फुटलेल्या कारंजाचे डहाळे टाकले जातात. गावचे वाजंत्री मांडवाच्या कोप-यामध्ये बसून सनई, ताशा, टोलगं वगैरे वाद्ये वाजवली जातात. सर्व जोगत्यांनी मांडव फुललेला असतो. कळसात पाणी घातले जाते, साडीचोळी केली जाते. फुलांच्या माळा घातल्या जातात, लिंब नेसवला जातो. भांडारा लावला जातो व सर्वांगावर टाकला जातो. चौकात वाद्ये वाजवली जातात. चौडकं, तुणातुणं, झांजरीच्या तालावर देवीचं गाणं म्हटलं जातं. अधून मधून देवीच्या नावाचा जयघोष केला जातो.

भंडा-याची उधळण करत करत "उदं गं आई उदं५५.;" उदं उदं गं आई उदं५५. चा जयजयकार केला जातो आणि पुन्हा भंडारा उधळता जातो. मुठीवर मुठी उधळून सर्व वातावरण पिवळे धमक करून टाकले जाते. लग्ना-मध्ये नवरा नसतो तर देवीची कटयार असते. कटया-याच्या टोकाला लिंगू लावलेला असतो. रात्री नाचगाण्याला उत्र येतो. सर्व जोगत्यांच्या अंगात बेहोषी चढलेली असते. जोगते चौडक्याच्या तालावर जीव तोडून नाचतात अशा त-हेने रात्रभर देवीच्या नावाने जागरण घालतात.

मध्यरात्रीनंतर एखादी वयस्कर जोगती तिला देवळाच्या एको खोली-मध्ये घेऊन जाते. तिथे झोडू व अन्य मसमली फुलांच्या माळांनी शोज शृंगार-लेली असते. शोजवर कटयार पुजलेली असते. त्यानंतर तिचे लग्न लावणारा देवीचा पुजारी येतो व तो तिला समजावून सांगतो की, "आं तुहां देवासंग लग्न लागलय. लग्नानंतरची पहिली रात्री माझी म्हवया कटयाराची, लग्नाबरोबर हे सारं असं करावं लागतं. ७ आणि पहिल्याच रात्री देवीचा पुजारी तिच्या शरीराचा उपभोग घेतो. तिथुनपुढे ती ख-या अर्थाने देवीची जोगती म्हणून सिद्ध होते. तिला त्या वेळी गावसेवेचा कानभंत्र दिला जातो. व तिथुन पुढे तिच्या कष्टमय व लाचार जीवनाला सुखात होते. त्यावेळी तिच्या गळ्यामध्ये तांबडया व पांढ-या मण्यांचे दर्शन बांधले जाते. त्यातील पांढरे मणी हे निर्मळतेचं प्रतीक तर लाल मणी हे वासनेच्या उद्रेकाचं प्रतीक आहे. वाहिलेल्या मुलीचं यत्नमाश्री लग्न झाल्यावर हे दर्शन गुरव तिच्या गळ्यात बांधतो. शिवाय कवडयांची माळ घातली जाते. कारण कवडी हे आपल्याकडे स्त्री योनीचं प्रतीक मानलं जातं. पर्यायाने इथे योनी पुजेचा संदर्भ असावा.

या लग्नानंतर अशी मुलगी आपल्या आणि आपल्यावर उक्लून असणा-या कुटुंबियांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करण्यासाठी अनीतीलाच

नीती समजून अनैतिक कार्यात गुंतते. यानंतर एखाद्या पुष्पाशी लग्न करणे किंवा स्वतःचा विचार करणे किंवा स्वतःचा स्वतंत्र संसार थाटण्याचा विचार ती करू शकत नाही. तसा तिला दुसरा विवाह करता येतो. एखाद्या दुस-या पुष्पांबरोबर विवाह होतो त्याला स-या अर्थात विवाह म्हणता येणार नाही तर त्याला झुलवा असे म्हणतात. झुलवा लावणारा पुष्प तिला वेळ घर करून देतो. अर्थात यामुळे देवदासीला प्रत्यक्षा कांही मिळण्यापेक्षा तिच्या आईबापांना कांही मिळे. उदा. पेसा कोरे. पण लेकावळा झाला की त्या माणसांची माथी फिरतात. मग तो स्त्रिया म्हणजे जोगतीणीला मुलांसह हाकलून लावतो. अशा स्त्री या गोष्टीची गावाला सूचना म्हणून एक मिरवणूक काढते. म्हणजे ती मुक्त आहे असं गावानं समजावं व तिच्या उपभोग घेण्यास कांही अडकण नाही असं समजलं जावं. म्हणजेच लग्नाचा तिला हक्क नाही. हवेतर एखाद्याचे अंगवस्त्र किंवा रखेली म्हणून राहूनच तुला देवाची सेवा करावी लागेल, तोच तुझा धर्म आहे. अशा प्रकारचे विचार तिच्या मनावर पूर्णपणे बिंबवले जातात. आणि तिच्या लग्नावर बंदी घातली जाते. त्यामुळेच तिला उदरनिर्वाहासाठी वेश्येचा धंदा करावा लागतो. अशा प्रकारच्या या धर्मभोळेपणातून स्त्रीच्या शृंखलेत त्यांच्या संपूर्ण आयुष्याची दिशाच बदलून गेली आहे. आणि ही परंपरा त्या घरात तशीच पुढे चालू राहते. यात परिस्थितीत सापडून प्रामाणिकपणे शीलाचा सौदा करणा-या देवदासी भ्रष्ट की त्यांना अनीतीच्या मार्गाला लावून आपली इच्छा तृप्त करणारा समाज भ्रष्ट हाच खरा प्रश्न आहे. मात्र देवदासींना भोगदासी होऊन होरपळावे लागते हे सत्य आहे.

अशा या पध्दतीमुळे आर्थिकदृष्टीने घरचे सर्व व्यवहार सांभाळण्याची जबाबदारी साहजिकच देवदासी स्त्रीवर येते. त्यांच्या घरातील पुष्प हा

हस्तकल व दुबळा ठरतो. कांही कांही कुटुंबामध्ये पुरुष हा अस्तित्वातच नसतो. साहजिकच त्या कुटुंबावर सर्वच बाबतीत देवदासी स्त्रीचा प्रभाव असतो. त्यातून तिचे मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती आढळते. गोव्यातील देवदासी समाजातील कुटुंबातील पुरुष वर्गसुध्दा स्त्री प्रमुखाच्या मार्गदर्शना-नुसार काम करी. प्रामुख्याने महाराष्ट्र व कर्नाटक वगैरे प्रांतांमध्ये सुध्दा हीच परिस्थिती अनुभवावयास मिळते.

या कुटुंबातील ही बाई मोठी कर्तबगार असे. स्वतः तऱ्हा असताना तिने नृत्यगायनादी कलांचे शिक्षण घेऊन मनःपूर्वक देवसेवा केलेली असे व हाच कुलधर्म परातल्या मुलींनी पुढे चालवावा यावर तिचा कटाक्ष असे. कुलाचाराप्रमाणे मुलींना योग्य वेळी शोसविधी करण्याची व तिला कुल-शीलवान अज्मान मिळवून देण्याची जबाबदारी तिच्यावर असे. याच्यातून देवदासी स्त्रिया आपली सेवा परंपरागत पध्दतीने सतत चालू ठेवत आलेल्या आहेत. असेच दिसते. मनावर कितीही तणाव आला तरी धर्मभोळेपणातून त्या लग्न आणि संसार या पासून अलिप्त राहिलेल्या आहेत हेच दिसते.

क्वचित प्रसंगी एखादी तऱ्हाणी एखाद्या तऱ्हाणाच्या प्रेमात पडून विवाहाचे "खूळ" डोक्यात घेऊ लागली तर तिची आई तिला त्या विचारापासून परावृत्त करते. कारण अनुभव हीच खात्री या तत्त्वानुसार ती वागते. पूर्वाआयुष्या-मध्ये तिला सुध्दा त्याच संकटातून जावे लागलेले असते. त्या तऱ्हा वयात तिच्या झालेल्या हृदयावरच्या जखमा ती वयस्कर झाली तरीसुध्दा वर्षानु-वर्षे तऱ्हाच ताज्या टवटवीत असतात. म्हणून तिची आई तिला या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करते.

किंबहुना जरी घरचे लोक प्रेमाला किंवा लग्नाला सहमती देत असले म्हणून लग्ने होत नाहीत. कांही तऱ्हा सुरवातीला त्यांना लग्नाचे खोटे

आमीष दाखवून किंवा प्रेमाचे चाळे करून शापथा आणाभाका देतात व तिच्या शरीराचा उपभोग घेतात. त्यातूनच पुढे तिला दिवस जातात व अपत्य निर्मिती होते. मग त्या अपत्याचा बाप कोण हा प्रश्न तिला भेडसावतो. कारण त्या वेळी दिलेली वचने शापथा कौरे तो तसण कधीच विसरून गेलेला असतो. स्वतःच्या खोट्या प्रतिष्ठेसाठी तो तिच्या संपूर्ण जीवनाची राख-रांगोळी करतो व समाजाच्या दडपणाखाली सुरवातीचे सर्व बोल विसरून तिला दुर लोटण्याचा प्रयत्न करतो व तिचा तिरस्कार करतो. तो तिच्या बरोबर लग्न करू शकत नाही आणि यातूनच त्या बेसहारा होतात. बदनाम होतात व होणा-या अपत्याला आपलेच नाव देतात.

धनिक वणिक वर्ग त्यांच्याशी प्रेमसंबंध जोडण्यास अत्यंत उत्सुक असतो.^८ याच्यातून प्रसंगी तणाव निर्माण होतो. समाजातील उच्चवर्गीय क्वचित चांगल्या सुशिक्षित तसणाने देवदासी समाजातील एखाद्या तसणीवर प्रेम केले तर समाजाला हे प्रेम मान्य होत नाही. तो एक उघड वेष्टेचा विषय होतो. आपल्या देवदासी धर्माशी एकनिष्ठ ध्येयनिष्ठ असलेली तसणी आणि प्रतिष्ठित पणाच्या जोखडाखाली दबून गेलेला तसण यांच्यातील प्रेम पशास्वी होऊ शकत नाही. धर्मश्रद्धेच्या होमात तसण प्रेमी जीवांना आपल्या संपूर्ण आयुष्याच्याच समिधा करून समर्पित व्हावे लागते. ही खरी या जीवनातील शोकांतिका आहे.

पण हा प्रश्न इथे संपतो असे म्हणणे कदाचित चुकीचे होईल. यातून त्यांच्या जीवनाची कसण कसाणीच आपल्याला पहायला मिळते, व हीच परंपरा अब्याहतपणे सुस्त रहाते. परंपरा पुढे सुस्त रहाते याला तशी बरी-चशी कारणे देता येतील.

देवीबरोबर मुलीचं लग्न झाल्यानंतर तिच्या गळ्यामध्ये दर्शन बांधले जाते. ते दर्शन पुढे घरामध्ये मुलगी जन्मल्यानंतर तिच्या गळ्यामध्ये बांधले जाते. घरातली पहिली मुलगी देवीला सोडायची, तिच्या गळ्यात हे दर्शन बांधायचे. एखाद्या पिढीत मुलगी जन्मलीच नाही तर हे दर्शन घरात अर्धा-तरी बांधून ठेवायचं आणि जेव्हा मुलगी जन्मेल तेव्हा तिच्या गळ्यात बांधून तिला जोगतीण सोडायची ही पध्दत पुढे वर्षानुवर्षे चालूच रहाते. ही परंपरा कोणी पाळत नाहीत असं होत नाही. कारण आईला (यल्लुबाई) दिलेला शब्द तो पाळायचा व जोगतीण सोडायचीच आणि जरी सोडली नाही तर स्वर्ग प्राप्ती होत नाही असा त्यांचा समज असतो. म्हणून ही पध्दत बंद होण्याऐवजी ती पुढे अव्याहतपणे सुद्ध रहाते. ९

पूर्वी लहान मुलं मरणपाचं प्रमाण हे जास्त होतं. कारण रोगराई अस्वच्छता या कारणामुळे रोगाचे प्रमाण अधिक प्रमाणांमध्ये होते. मग त्यातून कांही लहान बालके मृत्यूमुखी पडत असत. एका एका कुटुंबातील अनेक मुलं त्यावेळी मरायची. मग यांचा असा समज व्हायचा की देवीचा कोप झाला म्हणून मुलं जगत नाहीत. मग अशा वेळी त्यांचे आईवडील रेणुका देवीला नवस बोलायचे की, "आई तुझ्या नावानं का होईना, माझां पोर जगू वाचू दे मी त्याला जोगता सोडीन." मग तो मुलगा असेल तर जोगता व मुलगी असेल तर जोगतीण अशी ही परंपरा पुढे पिढ्यानंपिढ्या सुद्ध राहाते.

आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे अस्वच्छतेमुळे किंवा बरेच दिवस आंघोळ न केल्यामुळे धुळीने व मळीने केशामध्ये चिकटा होतो. तो बरेच दिवस न धुतल्यामुळे त्याचे स्नांतर जटेमध्ये होते. ती जट तशीच पुढे वाढू दिली जाते. अज्ञान व अंधश्रद्धा या मुळे या लोकांना वाटते की देवीची कृपा आपल्यावर झाली किंवा देवीच्या

कृपेमुळेच केसांमध्ये जट बनली म्हणून त्याला ते हळदी कुंकू व वडाचा चिक लावतात. उलट जट जास्तच वाढते. मग त्या मुलाला किंवा मुलीला त्याचे घरचे लोक देवाला सोडतात. पातून सुध्दा हे देवदासींच प्रमाण वाढतच गेले आहे.

विशेष म्हणजे जोगतीणीनां ज्या वेळी अपत्य प्राप्ती होते त्या-वेळी त्या अपत्याला नाव कोणाचे घ्यायचे हा एक मोठा प्रश्न निर्माण होतो. मग जोगतीचा मुलगा जोगता व जोगतीची मुलगी ही जोगतीण म्हणून पुढे समाजामध्ये वावरते. तिला कोणत्याही प्रकारचे बंधन रहात नाही. पुढे ती मुलेसुध्दा आपल्याच आईचे किंवा पूर्वजांचे अनुकरणे करतात. त्यांच्या पुढे जी अपत्ये निर्माण होतील ती सुध्दा या परंपरेनुसार वागतात व ही परंपरा पिढ्यानंपिढ्यासुरू रहाते.

शिवाय आणखी एक कारण असू शकेल की महार, मांग, टोर, चांभार, या जाती आर्थिकदृष्ट्या खूपच दुर्बल असतात. त्यामुळे त्यांना जी अपत्ये निर्माण होतात त्यांचा पुढे लग्नाचा प्रश्न निर्माण होतो. अलिकडे हुंडा ही अनिष्ठ प्रथा समाजामध्ये जास्त प्रमाणात फोफावते आहे. ^{१०} त्यामुळे हुंडा व लग्न या सर्वास तोंड देऊ शकत नाहीत. कदाचित या भितीपोटी सुध्दा त्यांचे आईवडिल आपल्या मुलीनां देवदासी सोडत असावेत ही शक्यता बिलकूल नाकारता येऊ शकत नाही. याच बरोबर अंधश्रद्धा आर्थिक दारिद्र्य व अन्य कौटुंबिक कारणेही असतात. त्यामुळे सवणापेक्षा या मागासवर्गीय लोकांच प्रमाण हे जवळ जवळ ६० टक्के आहे. सवणांमधील हे प्रमाण ४० टक्के आहे.

मांग लोकांचा जास्त सहभाग :

ज्यागावात एखाद्याकडे नवीन देव्हारा घरात आणायचा असतो तेव्हा तो आणण्यापूर्वी किंवा देवदासीसह यात्रेला जाण्यापूर्वी कुंड पुजा केली जाते. हे कुंड फलत मांग वस्तीतच असते. त्यामागे कारण असं की परशुरामानं मातंगीच शरीर रेणूकेला लाकलं. मातंगीच्या आत्मसमर्पणा-प्रित्यर्थ मांगाच्या कुंडाची पुजा केली जाते. यात या समाजालाही प्रतिष्ठा देण्याची कल्पना शक्य आहे. म्हणून हा समाज कदाचित हा देव आपला आहे. या भावणेपोटीसुद्धा देवदासी सोडत असावेत असा एक समज आहे.

रांडा पुनव :

रांडा पुनव म्हणजे माघी पौर्णिमेला पेढलेल्या कुंडात "जोगती" आपल्या बांगड्या टाकतात व दुःखानं आक्रोश करतात. कारण या दिवशी परशुरामानं रेणूकेचा जमदग्नीच्या आज्ञेन शिरच्छेद केला, त्याच प्रतीक म्हणून देवीचा गुरव पुढे तीन दिवस स्वतःला देवळात कोंडून घेतो. हे तीन दिवस सुतकाचे मानले जातात. ११

अंगात येणे :

देवदासीच्या अंगात येते हे छोटे आहे. कारण त्यांना लोक आपल्या बद्दल काय बोलतात याची पूर्णापणे जाणीव असते. परंतु त्या चौडक्याची लय आणि तालवाद्यांचा ठेका यावर नृत्य करतात. अर्थात हे नृत्य म्हणजे केवळ अंग हालवणे असतं त्यात शास्त्रीय असं कांही नसतं. मात्र देवीची गाणी ही पारंपरिक असतात आणि त्या गात असतात. या गाण्यात रेणूका-

जमदग्नी - परशुराम यांची कथाच त्या गात असतात. त्याच प्रमाणे मेळयामध्ये देवदासी नाचतात कारण घरी शुभकार्य असतं म्हणजे गोंधळ डहाका, जागरण वगैरे घातले जाते. कांही जोगती-जोगते मिळून फड काढतात. त्यात त्या देवदासी गातात व नाचतातही.

संपूर्ण देवदासी साहित्यामध्ये सौंदत्ती, कोट, मनोळी, जत या स्थळांचा उल्लेख येतो. तेव्हा या स्थळांचं महत्त्व तपासून पहाणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सौंदत्ती :

हे कर्नाटकातील बेळगांव जिल्हयातील गांव आहे. तिथं डोंगरावर यल्लमाचं देवस्थान आहे, या यल्लमाशीच देवदासींचा विवाह होतो. या देवाविषयी देवदासींच्या मनामध्ये प्रचंड प्रमाणामध्ये श्रद्धा आहे. त्याच्या अलिकडे जोगुळभावी (वावी) आहे. या वावीमध्ये पैसे देऊन स्नान करावं लागतं. तिथे स्वच्छतेचा विचार करायचा नसतो.

जत :

या गावी यल्लमाच्यापादुका आहेत. म्हणून या ठिकाणाला सुद्धा देवदासींच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे.

कोट :

हे यल्लमाच्या बहिणीचं मायक्काचं (मायणी) स्थान आहे. म्हणून घरामध्ये यल्लमाच्या देव्हारा आणायचा अस्ता म्हणजे डोंगरास की कोस्टास ? असा प्रश्न विचारला जातो. कारण कोट हे जवळ आहे. म्हणून या ठिकाणाला सुद्धा भावनि कदृष्टया महत्त्व आहे.

जोगुळवावी :

इयं यल्लमा लपली आहे असं मानलं जातं. गणका या नावानं तिला संबोधलं जातं.

मनोळी :

ही सौंदत्तीच्या अलिकडे दोन मैलावर असलेली नदी आहे. या नदीवर पात्रेकरु प्रारंभी थांबतात.

त्याच प्रमाणे कोकटनूर, शिमोगा जिल्हयातील चंद्रगुत्ती या स्थळांना सुध्दा धार्मिक दृष्ट्या रूप महत्त्व आहे.

या देवीबद्दल अनेक कथा सांगितल्या जातात. तिची महती सांगणारा रेणुका-महात्म्य हा ग्रंथही आहे. याशिवाय इतरही कांही धार्मिक ग्रंथांमध्ये तिचा संदर्भ सापडतो. रेणुका म्हणजेच यल्लमा. या रेणुकेचा जन्म रेणु-राजाने केलेल्या यलातून झाला. यलातून जन्म झाला तरीही ती क्षात्रिय मानली जाते. तिचा विवाह जमदग्नी या ऋषीशी झाला. जमदग्नी हा अत्यंत क्रोधी होता. एकदा रेणुका सरोवरात पाणी आणण्यासाठी गेली. तेथे सुंदर स्त्रियांसह विहार करणा-या चित्ररथ या गंधर्वाला पाहून तिचे मन विकलीत झाले. तिची ही मानसिक अवस्था अंतर्ज्ञानी जमदग्नीला समजली. रेणुकेचे वर्तन पाहून त्याला भयंकर राग आला. त्याने रेणुकेचा वध करण्याची आज्ञा आपल्या तीन मुलांना दिली. पण मुलांनी ती आज्ञा मानली नाही. चौथा मुलगा परशुराम याने मात्र पित्याच्या आज्ञेनुसार आपल्या मातेचा म्हणजे रेणुकेचा वध केला. या कामावर जमदग्नी खूष झाला. त्याने हवा तो वर मागण्यास परशुरामाला सांगितले. परशुरामाने आपल्या मातेला जिवंत करण्यास सांगितले. जमदग्नीने पुन्हा रेणुकेला जिवंत केले.

शिरच्छेदामुळे रेणुकेचे मुंडके उडून गेले होते. आईचे मुंडके शोधूनही परशुरामाला ते मिळाले नाही. त्याच वेळी त्याच्या आईसारखी एक महिला दिसली. त्याने तिला ठार करून तिचे मुंडके आपल्या आईला जोडले. रेणुका जिवंत झाली. त्यानंतर कांही वेळाने तिचे मुंडके मिळाले. पण ते पुन्हा रेणुकेला न लावता ज्या दुस-या महिलेचा वध परशुरामाने केला होता तिला लावण्यात आले. ती महिला मातंगी होती. तिला यल्लमाचे मुंडके मिळाल्याने तिही देवी झाली. मातंगी या नावाने ती प्रसिद्ध आहे. १२

देवदासी समस्या :

जगामध्ये वेदना जितकी सुंदर बोलते तितके सुख कधीच बोलत नाही. सारे जीवन जळत्या अंतःकरणाचे अंगार हस-या चेह-याच्या राखेमध्ये खोलवर गाढून एकांतात जीवन जगणा-या भग्न स्त्री जीवनाचं आदिस्म म्हणजे देवदासी. महाराष्ट्र कर्नाटक या भागात भग्न जीवन जगणा-या स्त्रियांचा अधिक भरणा आहे. अशा स्त्री जीवनाकडे एका वेगळ्या दृष्टीकोनातून अक्लोकन करणे आजच्या स्त्री मुक्ती आंदोलनाचा एक केंद्र बिंदू आहे असेच म्हणावे लागेल. कर्नाटकात बेळगांव जिल्ह्यात सौंदत्ती गाव आहे. पण या गावाला धार्मिक क्षेत्राची परंपरा लाभल्याने अतिपवित्र मानले जाते. या ठिकाणी डोंगरमाथ्यावर यल्लमादेवीचे एक मोठे मंदीर आहे. मार्च-एप्रिल महिन्याच्या माघी पौर्णिमेच्या सुमारास येथे भव्य यात्रा भरविली जाते. सलीना येथे भाविकही भरपूर प्रमाणात येतात. आजच्या विसाव्या शतकात या धर्मक्षेत्राचे महत्व सुतभरसुद्धा कमी झालेले नाही. ते उलट वाढतच आहे. म्हणजे अजूनही आपल्या देशात धर्मस्त्रीचा पगडा किती खोलवर रजलेला आहे याची जिवंत साक्षा या ठिकाणी मिळते. १३

या डोंगरावर नवस करणारे, नवसाची परतफेड करणारे, नवीन नवस करणारे, असे हजारो भक्तगण आपल्या कोवळ्या अल्पवयीन मुलींना त्या देवीला वाहातात. अशा दरवर्षाला आठ ते दहा हजार निष्पाप मुलींचे जीवन या धर्मस्त्रीच्या नावाखाली उद्ध्वस्त केले जाते. हे सत्य मनाला जानवत असूनसुद्धा आडाणी भोळ्या लोकांचा धर्माच्या नावाने बळी घेतला जात आहे. परंपरागत चालत आलेल्या या धर्मस्त्रीला हजारो देवदासी विटल्या आहेत. पण त्या स्त्री नाकारू शकत नाहीत, कारण त्यांच्या मनावर धर्म संस्कार इतके पक्के कोरले गेले आहेत की ते सहजासहजी पुसता येणार नाहीत.

पाखंडी धर्मस्त्रीचे शिलालेख आजही नव्या दमाने कोरल्यासारखे दिसतात. आजच्या सुसंस्कृत समाजामध्ये देवदासी स्त्री ही एक भोगवस्तू म्हणून गणली जातेय. शहराच्या अनेक गल्लीबोळातून केशा व्यवसायासाठी ती अनेक शहरांना पुरवली जाते. तिचं आकृंदन कोणीच ऐकत नाही. अशा देवदासीमध्ये दलित स्त्रियांची संख्या फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. ग्रामीण विभागातून या देवदासीचे जीवन फार हालाखीचे आहे. तिला धर्माने मनपसंत पती कसून घेऊन संसार घाटण्याची मनाई केली आहे. ती एखाद्याची दासीच म्हणून रहावी, हे असेच जीवन तिला योग्य आहे असा शिक्काच धर्माने तिच्या माथी मारलेला दिसतो. जरी एखाद्याची ती रखेली म्हणून राहिली नि तिला कांही अपत्ये झाली तर त्या अपत्यास त्या माणसाचे नाव लावण्याचा अधिकार नाकारला आहे. ती स्वतः आपलेच नाव त्याला देते. तो मात्र सहिस्तामत सुटतो. त्याला कोणत्याही प्रकारचा जाब ती विचारू शकत नाही. कारण ती देवदासी आहे.

याहीपेक्षा भयानक प्रकार म्हणजे कर्नाटकातील बेल्लारी जिल्हयातील मुद्दाटनूर व क्लकुंबा गावातील दलित देवदासींची जवळ जवळ नग्नच पिंड

काढण्याचा लाजिरवाणा रंग पंचमीचा खेळ (ओकळी आटू) खेळला जातो. गावातील श्रीमंताचे चोक्ले पुरवण्यासाठी आज तागायत सुरु आहे. त्याच प्रमाणे कर्नाटकातच दलित समाजातील देवदासीमध्ये "सिडी आटू" (सिडीचा खेळ) नावाची अत्यंत निर्दयी आणि जीवघेणी प्रथा आजही पाळली जाते.

या सर्वापेक्षा वेगळा प्रकार म्हणजे कर्नाटकातील चंद्रगुत्तीतील नग्न पूजा हा होय. असल्या अनिष्ट प्रथा आज तागायत सुरु आहेत. १४

देवदासींच्या बरोबर असले गलिच्छ प्रकार बाहेरचे लोकच करतात असं नाही तर जोगते व जोगतीणी यांच्यात सुद्धा हे गलिच्छ प्रकार चालतात. कारण कांही जोगते व जोगतीणी मिळून एक फड काढतात. त्याला मेळा असं म्हणतात. त्या मेळ्यातल्याच एखाद्या पुस्त्राबरोबर या जोगतीणींचा शारीरिक संबंध येतो. कारण मेळ्याचा नाचगाण्याचा कार्यक्रम झाल्यानंतर रात्री ते एकत्रच झोपतात व बहुतांशी ते एकत्रच राहातात. मुक्कामाच्या ठिकाणी हा शारीरिक संबंध येतो. त्यांच्या मेळ्यामध्ये कांही एकच पुस्त्र नसतो तर किमान दोघे ते तिघेजून तरी असतात. मग रात्रीच्या वेळी ज्याला कोणाला लैंगिक भावना होईल तो त्या तऱ्हा जोगतीणीबरोबर संभोग करतो. असं नेहमीच घडत जाते. यातूनच तिला दिवस जातात. तिने त्या पैकी एखाद्या पुस्त्रावर विश्वास ठेवलेला असतो. पण तोही होणा-या आपत्याची जबाबदारी घेत नाही. कारण त्याचाही तिच्यावर विश्वास नसतो. आणि यातूनच होणा-या आपत्याचा बाप कोण ? हा प्रश्न आवासून पुढे येतो.

मग या नंतर ती अनेक पुस्त्रांबरोबर शारीरिक संबंध करते. पेशासाठी ती आपला देह हवा त्याला देत असते. यातून ती पुन्हा पुन्हा गरोदर राहाते. अशा वेळी त्यांच्यातल्याच वयस्कर देवदासी त्यांना वनस्पती औषधं देऊन

गर्भ पाडून टाकतात. असे अनेक वेळा त्यांना करावे लागते. मग याची जणू त्यांना सवयच होते. त्यामुळे देवदासी कांही काळानंतर एखाथा असाध्य रोगाने पछाडतात आणि त्या यातना तिला निमूडपणे सहन कराव्या लागतात.

त्या देवदासींची मुले शाळेत जाऊ लागली की इतर खानदानी मुले त्या मुलांना "तुझ्या बापोचे नाव काय ? तुझा बाप कोण ? इ. प्रश्न विचारून त्यांची सामाजिक मानहानी करतात. ही महाभयंकर गोष्ट नाही ना ? अशी मातृप्रधान व्यवस्था याधर्माने तिला भोगावयास लावली ना ? त्यांनी दाद कोणाकडे मागायची. दाद मागण्यासाठी कायथाचीसुध्दा तरतुद नसावी ही एक पिळवणूकच म्हणावी लागेल.

क्रांतीबा फुले, छ. शाहू महाराज व्यतिरिक्त पंडित रमाबाई रानडे, महर्षी कर्वे, कमलाबाई होस्पेट या सर्वांच्या कार्यामागची प्रेरणा ध्येयवादी आणि प्रामुख्याने सामाजिक जाणिवेची होती. पण ती कांही मर्यादित वर्गांच्या स्त्री वर्गापुरती होती. त्यांनी या तळातल्या स्त्रियांकडे पाहिल्या-चा दाखला म्हणावा तितका सबळ मिळत नाही. कदाचित ही प्रथा उखडून टाकण्यास कांही धर्ममार्तडांचा विरोध असावा. जितकी देवदासींची वाढ तितका वेश्या व्यवसाय अधिक हे सूत्र त्यांना त्यावेळी समजले नसावे असाही तर्क करण्यास हरकत नाही.

१९७५ साल आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले त्याप्रमाणे अनेक स्त्रियांचे जीवन कसे आहे त्या कशा प्रकारे जगत आहेत, त्यांना आर्थिक साहाय्याची गरज आहे काय ? जर असेल तर त्यांच्यासाठी सरकारने किती कोटी रुपये खर्च करावेत, त्यासाठी वेगळी समिती असावी का ? इ. प्रश्नांची

चर्चा झाली. अनेक स्त्रियांचा सन्मान केला गेला. पण देवदासी नेमकी यापासून वगळली गेली. तिची विचारपूस, तिचे पारंपरिक दुःख, तिचे जीवन इ. प्रश्नांची चिकित्सा कोणीच केली नाही. का केली नसावी असा प्रश्न उभा राहातो. पण सरळ आणि साधे उत्तर आहे. ती एका ठराविक समाजाची आहे. एका विशिष्ट वर्गाचे वर्चस्व या स्त्रियांवर आहे. ते नष्ट होऊ नये, त्यांना मिळणारा मोबदला बुद्ध नये असा विचार करूनच ह्या देवदासीला बाजूला करून साजरे केलेले महिला वर्ष पूर्ण कार्यान्वित झाले असे म्हणता येईल का ? १५

देवदासीची वेश्या कॅव्हा होते ? हा प्रश्न तसा फारच गहन आहे. पोटाची आग विहाकण्यासाठी चोर जसा चोरी करतो त्याप्रमाणे देवदासी या स्त्रीने वेश्या व्यवसाय केवळ पोटासाठी नाईलाजास्तव जवळ केलेला नसून तो करण्यास त्यांना एका वेगळ्या वर्गाने आपले हित डोळ्यासमोर ठेऊन प्रवृत्त केलेले आहे.

देवदासी म्हणून सोडलेल्या या तरुणा मुलींनाही शारीरिक भावना असतात. त्यामुळे समाजातील दृष्ट प्रवृत्तीचे लोक त्यांच्या शरीराचा वासना-पूर्तीसाठी उपयोग करताना दिसतात. दुर्दैवाने त्याही शारीरिक ओटीमुळे आणि दारिद्र्यामुळे त्यास बळी पडतात. त्यामुळे त्या वेश्या व्यवसायाकडे वळतात आणि तेच त्यांचे जीवन बनते.

महाराष्ट्र, कर्नाटक या दोन्ही राज्यांनी देवदासींच्या पुनर्वसनासंबंधात जिल्हा व तालुका पातळीवर व्यवसाय निर्मितीचे पाऊल टाकलेले नाही. खरेतर त्यांच्या रोजीरोटीचा प्रश्न जोपर्यंत सुटत नाही तोपर्यंत ही प्रथा मोडीत

काढण्यासंबंधात अधिक गुंते वाढत जाणार आहेत. देवदासींचा मुख्य प्रश्न आर्थिक आहे. तो सुटल्यानंतर देवदासींच्या प्रथेत फारसे तथ्य राहाणार नाही. राहता राहिल ती धर्मभावना हे धर्माचे भय अथवा त्या बाबतची निष्ठा मोडीत काढण्यास तितके कष्ट पळणार नाहीत.

आजच्या काळातील स्त्रियांनी हे ओळखले पाहिजे की देवदासी पर्यायी वेश्या व्यवसाय, दुर्दैवाने वेश्या व्यवसाय ही समाजाची गरज होऊ पाहते आहे. अशा स्थितीत देवदासीला पुढारलेल्या स्त्रियांनी संपटीत-रित्या पुढाकार घेऊन सावरली पाहिजे. तिला तिच्या हक्काची जाणीव करून देण्यासाठी तिचे धर्माधि मन सुधारले पाहिजे. तिच्यात नव्या जाणिवांचा विचार सजवाफला हवा. अनेक वर्षांपासूनची देवदासी बंधुमुक्त व्हायला पाहिजे.

देवदासी पुनर्वसनाच्या संदर्भात जो लढा उभारला गेला त्या लढयाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रात आणि कर्नाटक राज्यात मूळ प्रश्नाबाबत प्रबोधन झालेले आहे. ज्यांना या प्रश्नाबद्दल कसलीच जाणीव किंवा आदर नव्हता अथवा ही चळवळ काय आहे हे नेमके माहित नव्हते ते त्यांना आता ठाऊक झाले आहे. आजची देवदासी स्त्री कोण आहे, तिचे जीवन कसे आहे, तिचे दुःख कोणते आहे हे समजले आहे. पण पुढे काय ? एकदयापुरताच हा लढा मर्यादित राहतो काय ? त्यांचे पुनर्वसन झालेले आहे काय ? सामाजिक बांधिलकी पत्करण-या सेवाभावी दलित दलितेतर संपन्नाना या प्रश्नाबाबत सध्या काय वाटते, अथवा ही चळवळ कोणत्या वळणार उभी आहे या संदर्भात एक वेगळा विचार होणे तितकेच अगत्याचे आणि महत्वाचे वाटते.

सन १९३४ ला स्मृत झालेल्या बाँम्बे देवदासी प्रतिबंधक कायद्यानुसार कोणताही हिंदू देव, मूर्ती, धर्मस्थळ, संस्था, मंदीर यांना मुली वाहण्यास बंदी करण्यात आली. मुली वाहणे हा फौजदारी गुन्हा ठरवण्यात आला. याकायद्याचे उल्लंघन केल्यास एक वर्ष सक्तमजुरी अथवा दंड किंवा दोन्हीही शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. पण या कायद्याचा प्रचारही म्हणावा तितका झाला नाही. तो होणे गरजेचे आहे. ^{१६} कायदा माणूस माणसासाठी करित असतो. हे जरी सरे असले तरी त्या कायद्याची अम्मलबजावणी कशा तऱ्हेने होत आहे त्या कायद्याचे उल्लंघन केल्यास व्यक्तिविकासात पर्यायी समाज जीवनात कोणते पडसाद उमटतात या संबंदात व्हावे तितके प्रबोधन झालेले नाही.

सामाजिक जीवन जाणिवेतून आजपर्यंत निर्माण झालेले जे जे साहित्य आहे ते ते अशाच प्रकारचे आहे. आज आपण प्रत्यक्षात पहातो की, देवदासींचा समाज हा आज उपेक्षितपणाचा भाग ठरलेला आहे.

अशा प्रकारे देवदासी प्रथेचे स्वल्प आपण लक्षात घेतले. या जीवनाचे दर्शन घडवणा-या काही कादंब-या मराठी साहित्यात लिहित्या गेल्या आहेत. यांचा परामर्श पुढील प्रकरणात घेऊ.

.....

१. कांबळे, उत्तम - देवदासी आणि नग्नपुजा, लोकवाह. मय
गृह प्रा. लि., प्रथमावृत्ती, जुलै, १९८८,
पृष्ठ क्र. १३.
२. डॉ. शेट्टर, एस्. एस्. - देवदासी आणि नग्नपुजा, (कांबळे, उत्तम)
उनि. पृ. क्र. १४.
३. नाईक, पुरुषोत्तम
गोविंद - देवदासी, पुरोगामी सत्यशोधक,
जाने.- मार्च, १९८०, पृ. क्र. १३.
४. डॉ. गुरु, गोपाळ - देवदासी आणि नग्नपुजा, (कांबळे, उत्तम)
उनि. पृ. क्र. ५.
५. कांबळे, बळवंत - युगवाणी, सप्टे.-मार्च, १९९१,
मदन कुलकर्णी यांनी बळवंत कांबळे यांची
चेतलेली मुलाखत, पृ. ६०.
६. नाईक, पु. गो. - उनि, पृ. १६ व १७.
७. सागर, चास्ता
(भोसले दि. द.) - नागीण, मॅजिस्ट्रिक बुक स्टॉल,
गिरगांव नाका मुंबई, प्रथमावृत्ती,
पृ. क्र. १२५.

८. सातोस्कर, बा.द. - देवदासी प्रथेचा इतिहास,
पुरोगामी सत्यशाोधक, जाने.-मार्च, १९८०,
पृ.क्र. ३९.
९. सागर, चाख्ता नागीण उनि, पृ.१२४.
नागीण
१०. कांबळे, बळवंत - पुगवाणी, सप्टे.-मार्च, १९९१,
मदत कुलकर्णी यांनी चेतलेल्या मुलाखतीतून.
११. तत्रैव, - पृ. ६०.
१२. कांबळे, उत्तम - देवदासी आणि नग्नपूजा, उनि.
पृ.क्र. १८.
१३. कांबळे, बळवंत - नापत (प्रस्तावना), प्रचार प्रकाशन,
प्रतिभानगर, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८४,
पृ.क्र. ६.
१४. डॉ.गुरु,गोपाळ - देवदासी आणि नग्नपूजा, (कांबळे,उत्तम)
उनि., पृ.क्र. ९.
१५. कांबळे, बळवंत - नापत, उनि. पृ.क्र. ७.
१६. कांबळे, उत्तम - देवदासी आणि नग्नपूजा, उनि.
पृ.क्र. ४१.